

# Перекладознавство

Ярема Кравець

УДК 821.133.1-2В.Гюго.03=161.2І.Франко

## ІВАН ФРАНКО: ПЕРЕКЛАД ДРАМИ В. ГЮГО “ТОРКВЕМАДА”

Переклад драми В. Гюго “Торквемада” – єдиний переклад драматургічного твору французької літератури у спадщині І. Франка. Задум українського письменника ознайомити вітчизняного читача з останньою драмою В. Гюго реалізувався лише у Франковому перекладі окремих фрагментів драми, опублікованих у 1901 і 1905 рр. на сторінках “ЛНВ”. Невдалою була спроба залучити до перекладу цієї драми Лесю Українку. Повний текст драми В. Гюго український читач отримав лише 1977 р. завдяки перекладу Бориса Тена.

*Ключові слова:* В. Гюго, “Торквемада”, переклад, І. Франко, фрагменти драми, Борис Тен.

*Yarema Kravets. Ivan Franko: The translation of V. Hugo's drama “Torquemada”*

The translation of V. Hugo's “Torquemada” is the only translation of a French drama in I. Franko's literary heritage. The Ukrainian writer's idea to acquaint Ukrainian readers with V. Hugo's last play found its realization in his translation of certain text fragments that was published in “LNV” (“Literary and Scientific Bulletin”) in 1901 and 1905. Lesia Ukrayinka rejected the proposal to take part in the translation project. It was only in 1977 that the full text of V. Hugo's last play became accessible to Ukrainian readership due to Borys Ten's translation.

*Key words:* V. Hugo, “Torquemada”, translation, I. Franko, drama fragments, Borys Ten.

Перекладацькі зацікавлення Івана Франка стосовно французької літератури сягали поезії, прози, драматургії, окремих літературознавчих та історичних праць французьких науковців. Якщо перекладання поезії посіло вагоме місце в роботі І. Франка – тлумача французької літератури, то щодо драматургії говоримо лише про драму В. Гюго “Торквемада” (1882)<sup>1</sup>, уривки з якої з невеликим описом місця дії були поміщені в т. 12 зібрання творів І. Франка у 50 томах під назвою “Із драми “Торквемада” [див.: 2].

У коментарях до т. 12 [див.: 5] зазначено, що І. Франко вперше надрукував уривки з першого акту драми В. Гюго у кн. 5 “ЛНВ” за 1901 р. (С. 228-236). Другий акт було надруковано через чотири роки в т. 32, ч. I того ж журналу (С. 171-181). Перша публікація була перекладом вступної ремарки та шостої й сьомої сцен першого акту. Публікація 1905 р. – це повний переклад другого акту драми. Коментатори рукописної спадщини І. Франка вважають, що рукопис цього перекладу датується 90-ми роками [5, 710].

Дія драми “Торквемада” відбувається в Каталонії в 1482 р. Уривок з першого акту драми – це дискусія монаха (Торквемади) з єпископом, який карає монаха за надто суворий осуд людства, вимагає, щоб той змінив свій гнів (“Я дивлюся з жахом на ті полегкості. Огонь пекельний жахтить, росте в тій мірі, як маліє Огонь постів”) [2, 307].

<sup>1</sup> В українських енциклопедичних виданнях читаємо: “Торквемада Томас (бл. 1420 – 16.IX.1498) – керівник іспанської інквізиції в кінці 15 ст., домініканський монах. Відзначався винятковою жорстокістю. Домігся 1492 року вигнання з Іспанії євреїв” [16, 408].

Що ж до другого акту, тут маємо зустріч святого Франциска Паолонського з Торквемадою, старим ченцем із палицею в руці. Ведеться розмова про два глобуси – один, де “зображено весь світ”, а другий – “останок всеї долі. І всіх катастроф, і всього упадку” (*череп, труп'яча голова*).

А далі – поява Стрільця, папи Олександра VI Борджія, який галасом ловів і своїм гаслом “Понад усе – зазнати щастя” (“Та майте ж трошки глузду! Користуйтеся часом. Адже ж по смерті Нема нічого, то хоч жиймо добре. <...>”). І далі: “Так, весь світ для мене – овоч, і я з'їм його. Поки живу, спішуся бути щасливим. А як умру, той так втечу від нього”) викликав сум'яття у Франциска Паолонського:

Франціск а Paolo (до Торквемади): “Хто сей бандит?”

Торквемада: “Мій отче, се ж сам папа” [2, 324]<sup>1</sup>.

Перекладу уривків драми “Торквемада” передувало досить-таки тривале листування І. Франка. Уперше згадка про драму В. Гюго прозвучала в листі до Ф. Вовка в листопаді 1894 р., в якому І. Франко ділився планами щодо заповнення рубрики “Із чужих квітників” у журналі “Житє і слово”. Згадував французькі тексти деяких добірок В. Гюго та Ж. Рішпена, просив Ф. Вовка знайти “дешевеньке видання Беранже”, а також вірші Ш. Бодлера. А далі запитував: “Чи не стоїло б перевести з Віктора Гюго драму “Торквемада”?” [20, 527]. Уже через короткий час у листі до М. Драгоманова від 1 січня 1895 р., розповідаючи адресатові про завершення нової книжечки “Житя і слова” та планування другої, І. Франко писав: “Чи панна Леся не мала б охоту взяти на себе труд перекласти “Торквемаду” Віктора Гюго? Я дуже бажав би напечатати сю драму по нашому і думаю, що кращого переводчика не найду. А праця, здається, була б і любя, хоч, звісно, не легка” [21, 9].

У кінці того ж місяця, певно, не одержавши відповіді від М. Драгоманова, І. Франко завершував лист від 25 січня 1895 р. такими словами: “Чи Ви згадували їй (Лесі Українці. – Я. К.) про мій проект перекласти “Торквемаду” Віктора Гюго? Я дуже був би цікавий, як вона віднесеться до сього проекту” [22, 18].

Задум побачити переклад “Торквемади” не полишає І. Франка: “Жду-жду та й не дождуся від Вас посилки французьких книжок. А дуже мені б їх треба, бо хотілось би взятися самому і позасаджувати других за переклади. Пригадую особливо “Торквемаду” і Рішпенів “Chants des gueux!” (з листа до Ф. Вовка від 1 лютого 1895 р.) [23, 21]; “Сьогодні пишу д. Вовку про “Торквемаду” і інші книжки, на котрі я давно вислав йому гроші” (з листа до М. Драгоманова від 1 лютого 1895 р.) [24, 23]; “Вельмишановний добродію! Книжки (Рішпена, Беранже і “Торквемаду”) одержав. Спасибі Вам!” (з листа до Ф. Вовка від 20 лютого 1895 р.) [25, 23]. Уже наступного дня І. Франко надсилає листа М. Драгоманову, сповіщаючи, що “дістав французький текст “Торквемади” Віктора Гюго”, і далі додає: “Запитую ще раз, чи добродійка Леся схоче взятися до його перекладу? Мені дуже б хотілося подати його на чолі третього річника “Ж. і сл.”, бо до того часу він, певно, не буде готовий. Звісно, бажалось би мати переклад віршовий і по змозі римований, як у оригіналі” [26, 27].

Лютневий лист І. Франка до М. Драгоманова був останнім листом, в якому йшлося про переклад драми “Торквемада”. Більше І. Франко цієї теми в листах до згаданого адресата не торкався. В одному з останніх листів до

<sup>1</sup>В уривку, перекладеному І. Франком, ішлося про Родріго Борджія, знаного в історії церкви як папа Олександр VI. “Цей папа не давав доброго прикладу своїм життям, бо любив вигоди і розкоші. За це його і цілу родину зненавидів народ і духовенство. Проти папи відважно виступив священик Єронім Савонарола, якого спалили як еретика”, – читаємо у виданні “Календар “Місіонаря” 2004” [7, 303]. Окремі питання, пов'язані з роботою І. Франка над перекладом “Торквемади”, трактував В. Матвіїшин на С. 65-67 монографії “Українсько-французькі літературні зв'язки XIX – початку XX ст.”. – Львів, 1989.

М. Драгоманова від 18 травня 1895 р. нарікав на труднощі з виданням “Життя і слова” (“Більше жаль буде, коли з кінцем сього року прийдеться покинути видання “Ж. і сл.”, а воно дуже на се заноситься, бо видавати довше – значить влізти в невиплатні довги” [27, 44]; “Жаль, що фінансово “Ж. і сл.” стоїть так лихо, що я й не знаю, як зможу видержати третій рік” (3 листа до К. Попович від 12 вересня 1895 р.) [28, 55-56]; “Не знаю, чи одержали Ви V кн. “Життя і слова”? Кн. VI ще й досі не вийшла – вже буде остання, бо далі видавати “Життя і слова” – несила моя” (3 листа до Л. Драгоманової від 7 січня 1896 р.) [29, 67].

До питання про драму “Торквемада” І. Франко ще раз звернувся в листі від 18 січня 1909 р. до редактора видавництва “Herders Konversations lexicon”, розповідаючи про своє життя й діяльність: “В тому самому журналі (“Літературно-науковий вісник”. – Я. К.) подав я також переклади низки віршів К. Ф. Майєра, Віктора Гюго (між ними перший монолог і третій акт “Торквемади”)...” [31, 365].

І. Франко покладав великі надії на те, що за переклад “Торквемади” візьметься Леся Українка. У листах до Олени Пчілки цікавився здоров’ям двадцятирічної поетеси, бажаючи їй швидкого видужання з надією “якнайшвидше бачити нові її праці, особливо обіцяні <...> для “Бібліотеки” переклади з Віктора Гюго” (3 листа до Олени Пчілки від 30 вересня 1891 р.) [17, 299]. Письменник нетерпляче чекав від неї нових перекладів з В. Гюго особливо через те, що, як писав у наступному листі до Олени Пчілки, “закроюється тут у нас видання “Антології європейських поетів” осібними книжками”. На другу книжку І. Франко хотів “набрати вибір з Віктора Гюго” (3 листа до Олени Пчілки від 25 листопада 1891 р.) [18, 310], запрошуючи до цього видання й Лесю Українку, яка вже мала переклад “Бідних людей”, а також могла б “перекласти ще дещо з “Légendes des siècles” [там само]. Про свої сподівання на співпрацю Лесі Українки писав й А. Кримському двома днями пізніше: “На другий томик антології у нас є приладжено дещо з Віктора Гюго, і я надіюся на співробітництво при сьому томику Лесі Українки” (3 листа до А. Кримського від 29 листопада 1891 р.) [19, 312].

Леся Українка на пропозицію перекладати драму “Торквемада” не пристала. У листі до І. Франка від 2 травня 1892 р. поетеса писала: “Щодо В. Гюго, то я останніми часами ще нічого не перекладала – багато було роботи іншої, а до того ж, з мене й робітниця така, що сьогодні біжить, а завтра лежить. Проте маю на меті багато перекладати” [19, 133].

Та ось у її ж листі до І. Франка, надісланому із Софії 2 березня 1895 р., читаємо: “...Я, наперекір натурі всіх поетів, дуже обачна і через те попрошу Вас перше прислати мені, коли можна, “Торквемаду” (будьте певні, що я Вам його “не зажилю”), бо я щось забула, як він мені здавався, коли я його читала, нехай я побачу, який він і чи втну я перекласти його. Певна річ, що коли б я взялась перекладати його, звичайно, віршами, інакше се б значило зложити зброю долі перед В. Гюго та ще й після того, як уже було пробувано свої сили на ньому. Може бути, що я одважусь на сей переклад, тільки не буду займатись ним у Софії, а хіба дома, бо тут у мене багато роботи...” [10, 287].

У коментуваннях до листів Лесі Українки, зокрема до щойно цитованого, говориться: “Іван Франко запропонував Лесі Українці перекласти драму В. Гюго “Торквемада”. Поетеса згодилась, але здійснити переклад тоді не змогла” [8, 495].

1895 рік склався важким для Лесі Українки: нездужав М. Драгоманов, захворіла на запалення легень Лесина дядина, а далі несподівано від розриву аорти 8 червня М. Драгоманов помер. Леся Українка готується перекладати “Життя Христове”, із Софії поетеса повертається до Колодяжного і звідити в

листі до Ольги Франко від 15 жовтня 1895 р. пише: "...Я, як буду в Києві (може хутко), попробую перекладати "Торквемаду" для нього" [11, 327].

Деяку ясність може внести лист до І. Франка, який поетеса надіслала із Ялти 19 грудня 1897 р. Скрушно відгукуючись про "скасування "Життя і слова" ("зникало поле для моєї праці"), дякувала за запрошення до роботи у ЛНВ, обіцяючи "взятися до тієї роботи так завзято, як тільки, дозволить мені моє зрадливе здоров'я: *Для початку посилаю вірші...*" (курсив наш. – Я. К.) [12, 412].

Та навесні 1898 р. перекладає першу сцену з "Макбета", задумує переклад "шматка" "Манфреда або Каїна" (переклад розпочала 18 квітня), але до вересня 1899 він ще не був готовий; із М. Славинським "уложили план ще третьої книжки перекладів з Гейне"; захопилася творчістю М. Метерлінка, переклавши його одноактну драму "L'intruse". У листі від 30 травня 1900 р. до В. Гнатюка пише: "Хотілось би мені дуже, щоб наша публіка русько-українська познайомилась би з сим новітнім драматургом в його найкращих творах, а до того ж в українським перекладі" [13, 180-181].

Про "Торквемаду" у листах 1901–1903 рр. до І. Франка Леся Українка не згадує, пропонуючи інші свої твори для "Вісника". У листі до М. Павлика від 3 липня 1901 р. писала, що думала з Чернівців приїхати 10 липня до Львова, "щоб там захопити Франка для деяких своїх справ" [14, 245]. Готує для "Вісника" розправу про драму – "ще не перекладена, але таки буде перекладена". Уже в липні 1903 р. розпочала роботу над перекладами оповідань І. Франка російською мовою на замовлення видавничої фірми в Ростові-на-Дону, а також мала замовлення цього ж видавництва на переклад оповідань та новел В. Стефаніка й О. Кобилянської.

Остаточною крапкою в цій історії можна вважати, очевидно, коротку репліку Лесі Українки із її листа до І. Франка із Тбілісі 28 листопада 1904 р.: "Посилаю Вам до "Вісника" два віршики <...>. Згодом пришлю дещо більше, бо воно й готове є, та біда – переписати не зберусь. От і се вже п. Квітка, спасибі йому, дозволив переписати <...>. Правда, якось час так розбитий, то роботою, то планами, що раз річ уже написана, якось про неї не думається, щоб її до ума довести та послати межі люди, а зараз хочеться до чогось нового взятись. Зрештою, Ви давно знаєте, що я *ледарка* (курсив наш. – Я. К.), то що вже маю казати?" [15, 122].

Драма В. Гюго таки знайшла своє повне українське прочитання завдяки Борисові Тену, який 1977 р. надрукував її в журналі "Всесвіт" [1].

Драма "Торквемада" своїм сюжетом і сценічною колізією, безперечно, не лежала в полі перекладацьких інтересів Лесі Українки, яка віддавала перевагу глибоко філософським і психологічним творам світової драматургії. За винятком "Лісової пісні" із великою кількістю казкових дійових осіб, драматургічні твори української поетеси – це переважно діалоги носіїв протилежних поглядів, які в дискусійно-полемічній площині захищають позиції авторки. Двірцеві інтриги в іспанському королівстві, протистояння різних властолюбних сил, плетиво майстерно задуманих Маркізом інтриг (образ, який навіть перегукується з образом Ріголетто із драми В. Гюго "Король забавляється"<sup>1</sup>), драматизм окремих сцен не привабили Лесю Українку. Навіть романтична історія дона Санчо й донї Роси з її несподіваною трагічною розв'язкою, а надто колоритна і страшна у своїй невблаганній послідовності постать Торквемади, що, заповнений фанатизмом, не годен дотриматися клятви, даної власним рятівникам ("Мене відтак Спасли ви, діти, – й я, клянусь, віддячу вам!"),

<sup>1</sup>Пор.: "Знов маску надягай, акторе працюватий, Байдужий до ганьби, зневаги і знущань, І знову з успіхом гидким на сцені стань" (С. 78).

уважаючи своїм обов'язком “від землі до неба Спасенний розпалити пожар”, “святим огнем світ” рятувати, – навіть ця глибоко насичена драматизмом і трагізмом постать Торквемади не зацікавили поетесу.

Цікаві роз'яснення щодо перекладацької діяльності Лесі Українки знаходимо в монографії І. Журавської “Леся Українка та зарубіжні літератури” (К., 1963): “Хоч Леся Українка надавала величезного значення драматичному жанру у мистецтві і сама була видатним драматургом, в її перекладацькій спадщині переклади драматичних творів займають не таке вже велике місце” [4, 211].

Літературознавець згадувала переклади, здійснені Лесею Українкою із драматургічної творчості Гауптмана, Метерлінка, Шекспіра та Байрона. Окрім того, І. Журавська нагадувала, що, обираючи об'єкт перекладу, Леся Українка, звичайно, “керувалася і художньою вартістю, і ідейним спрямуванням оригіналу”, але “не можна не брати до уваги її власних симпатій, певної спорідненості творчої індивідуальності з обраним письменником. Власне тому таке велике місце в її перекладацькій роботі зайняв Генріх Гейне” [4, 187]. Українська поетеса переклала велику кількість поетичних текстів німецького поета, розпочавши друкувати ці переклади ще 1889 р. й не полишаючи цієї роботи ще навіть 1903 р., коли готувалася до видання друга збірка перекладів з Гейне, скомпонована разом із М. Славинським. Г. Гейне не полишає її в кінці 1904 р., коли-то Леся Українка обдумувала “видати в Росії наші (разом із М. Славинським. – Я. К.) переклади з Гейне” [4, 190].

Втративши надію одержати від Лесі Українки переклад “Торквемади”, І. Франко сам береться за переклад окремих частин драми В. Гюго, уже 1901 р. надрукувавши у “ЛНВ” уривки з першого акту, відмовляється од первинного задуму дати повний переклад твору. До перекладу “Торквемади” І. Франко прийшов уже зрілим драматургом, здобувши успіх із “Украденим щастям”. “Її успіх, – зізнавався письменник у листі до А. Кримського від 26 серпня 1898 р., – спонукав мене писати дальші драми: “Рябину”, “Учителя”, “Кам'яну душу”, “Сон Святослава”, “Майстра Чирняка” і “Будку № 27”. А ще перед тим зв'язався адресатові: “Щодо моїх драматичних творів, то скажу Вам, що драма – моя стародавня страсть. Ще в гімназії я писав історичні драми, а, буди студентом університету, виставив був навіть одну драму на аматорським спектаклі” [30, 113].

Що ж привабило І. Франка в цій драмі, надрукованій у червні 1882 р., яка стала останньою драмою В. Гюго й викликала гнівне обурення у клерикально-католицьких колах та в заангажованій пресі, котра дотепно заявила, що цей твір письменника є “одним із найнегідніших вчинків у його плідотворній кар'єрі віровідступника” [3, 198]? У драмі, дія якої відбувається в Іспанії XV ст. і яку багато хто оцінив як памфлет проти церкви, зіткнулись нелюдський фанатизм в особі головного інквізитора Торквемади, аморальність в особі папи Олександра Борджія та байдужість до істинних злиднів людства (пустельник Франциск Паоланський).

Розповідаючи про задум створення цієї драми ще 1859 р., коли В. Гюго оголосив у першому томі поетичної збірки “Легенда віків” (“*Légendes des siècles*”) про скору появу драми “Торквемада”, Д. Наливайко нагадав, що французький письменник приступив до неї лише 1869 р. і завершив аж 1882 р. Вона стала останньою драмою В. Гюго й суттєво відрізнялася сюжетними характеристиками від драм 20–30-х рр.

Д. Наливайко у післямові до українського перекладу драми, надрукованій у журналі “Всесвіт” 1977 р., говорить про “осудження монархічного деспотизму й церковного фанатизму, розкриття їхньої антисоціальної і антигуманістичної сутності” [6, 110]. Мабуть, тут було ще й особливе зацікавлення І. Франка



драмою В. Гюго, зумовлене динамікою розкриття характерів, зіштовхуванням протилежних світоглядів, а надто створенням колоритних і привабливих літературних образів, постатей головних персонажів драми. У “Торквемаді” весь В. Гюго із властивою його творчості антитезою – протиставленням різних характерів і поглядів (діалог Франциска Паоланського і Торквемади), двірцевими інтригами, трикутником король (королева) – маркіз – претенденти на королівський трон (Дон Санчо, донья Роса).

Сам І. Франко як перекладач не залишив окремих суджень про цю драму; навіть у статті “Соті роковини вродження Віктора Гюго” знаходимо лише згадку про неї серед інших творів В. Гюго, перелічених І. Франком, які опублікував французький письменник, повернувшись до Франції після майже двадцятирічного добровільного вигнання.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Гюго В. Торквемада (драма) / Пер. Бориса Тена // *Всесвіт*. – 1977. – № 12. – С. 69-108.
2. Гюго В. Із драми “Торквемада” / Пер. І. Франка // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 12. – С. 299-324.
3. Евшина Е. Виктор Гюго. – М., 1976.
4. Журавська І. Леся Українка та зарубіжні літератури. – К., 1963.
5. Коментарі // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 12. – С. 697-720.
6. Наливайко Д. Остання драма Віктора Гюго // *Всесвіт*. – 1977. – № 12. – С. 109-110.
7. Папа Олександр VI (1492–1503) // *Календар “Місіонаря” 2004*. Релігійний записник. – Львів, 2003. – С. 303.
8. Примітки // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 10. – С. 423-519.
9. *Українка Леся*. До І. Я. Франка // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897).
10. *Українка Леся*. До І. Я. Франка // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897).
11. *Українка Леся*. До О. Франко // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897).
12. *Українка Леся*. До І. Я. Франка // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897).
13. *Українка Леся*. До В. М. Гнатюка // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 11. Листи (1890–1902).
14. *Українка Леся*. До М. І. Павлика // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1978. – Т. 11. Листи (1890–1902).
15. *Українка Леся*. До І. Я. Франка // *Українка Леся*. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1979. – Т. 12. Листи (1903–1913).
16. УРЕС. – К., 1987. – Т. 3. – С. 408.
17. *Франко І*. До Олени Пчілки // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 49. Листи (1886–1894).
18. *Франко І*. До Олени Пчілки // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 49. Листи (1886–1894).
19. *Франко І*. До А. Ю. Кримського // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 49. Листи (1886–1894).
20. *Франко І*. До Ф. К. Вовка // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
21. *Франко І*. До М. П. Драгоманова // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
22. *Франко І*. До М. П. Драгоманова // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
23. *Франко І*. До Ф. К. Вовка // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
24. *Франко І*. До М. П. Драгоманова // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
25. *Франко І*. До Ф. К. Вовка // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
26. *Франко І*. До М. П. Драгоманова // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
27. *Франко І*. До М. П. Драгоманова // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
28. *Франко І*. До К. К. Попович // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
29. *Франко І*. До Л. М. Драгоманової // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
30. *Франко І*. До А. Ю. Кримського // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).
31. *Франко І*. До редактора видавництва Herders Konversations Lexicon // *Франко І*. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. Листи (1895–1916).

Отримано 15 березня 2012 р.

м. Львів

